

Сакральна фразеологія, к якої відносяться і ПЭФС, має в народній культурі розноманітні функції, серед яких дослідники виділяють дві: функція оберега (апотропіческа) і функція причинення зла. Стоїть зазначити, що ПЭФС регламентують відносини між людьми і потустроючими силами, оскільки виникають переходними між формулями речевого етикета і заклинально-магічними текстами. В словарі Б.Д. Гринченко зафіксовані ПЭФС з компонентом-теонімом 'Бог', які виражаються у формі просячо-обращення до Всевишньому з надеждой на допомогу світлих сил, а також міститься ряд ПЭФС з негативною семантикою – проклятий. Фундаментом фразеологічного значення ПЭФС виступає їх внутрішня форма, яка обнаружує національне содержання через її соотносительність з символами, еталонами, стереотипами культури, обумовленою специфікою міровосприяння та характером познання дійсності визначеного етносом.

Ключові слова: перформативні етнофразеологізовані комбінації, бинарна опозиція добро / зло, фразеологічні одиниці, код, етнокод.

Ye. Yu. Lytvynenko

The performative ethnophraseologised combinations with binary opposition good / evil in the scientific work "Dictionary of the Ukrainian Language" by B. D. Grinchenko

The article investigates the performative ethnophraseologised combinations (hereafter referred to as PEFC) recorded in the scientific work "Dictionary of the Ukrainian Language" by B. D. Grinchenko, that have semantics of good luck / bad luck wishes, with binary opposition good / evil being implemented on their basis. PEFC constitute a wide-ranging ethnolinguistic picture of the material and spiritual life of Ukrainians, as it has been indicated by a variety of codes of culture, which are realized in them, namely, religious, mythological, traditional and ritual, etiological, superstitious ethnocodes, as well as temporal, zoomorphic, axiological, somatic, natural codes of culture. Sacral phraseology, to which PEFC belong, has a variety of functions in popular culture, among which the researchers have identified two: the function of amulet (apotropaic function) and the function of causing harm. PEFC with positively marked connotation are used to protect the person in different situations, both in everyday life and in cases of ritual and etiquette actions during certain ceremonies. It should be mentioned that good luck wishes regulate the relationship between people and ultramundane powers, as they are transitional between formulas of speech etiquette and magical incantation texts. Function of causing harm in sacred phraseology is pronounced in such specific microtext as a curse. Formulae of curses are the most common types of popular culture sacred microtexts. They are focused on the second or third person, sometimes an animal or even a plant, and often are situational and appear in human speech as a response to a particular stimulus, obtained from the environment. The dictionary of B. D. Grinchenko records PEFC, with component-teonym 'God', which are expressed in the form of a request to the Most High for the help from light powers, and also contains a number of PEFC with negative semantics – curses. Foundation for idiomatic values of PEFC is their internal form, which detects national content through its correlativity with symbols, standards, cultural stereotypes, due to the specifics of attitude and character of reality perception by certain ethnic group.

Key words: performative ethnophraseologised combinations, binary opposition good / evil, phraseological units, code, ethnocode.

УДК 811.161.2'37

C. A. Шуляк

ФУНКЦІОNUВАННЯ АНТОНІМІВ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У цій статті досліджено особливості функціонування антонімічних лексичних засобів мови в текстах українських замовлянь. Визначено зміст ознак, за якою протиставляються значення слів: орієнтація у просторі, колір, стать. З'ясовано, що за допомогою слів-антонімів позначаються психічні та фізіологічні характеристики людини та її стану; система координативних понять; фізичні якості, властивості чи стани предметів та сприйняття їх людиною; характеристика соціальних явищ; оцінка характеристики та поведінки, зовнішнього вигляду та фізичних якостей людини. Антоніми, що реалізують векторну протилежність, можна поділити на такі основні тематичні розряди: антоніми, що характеризують соціальні явища, взаємовідносини людей у суспільстві; антоніми-дієслова, що відтворюють рух предмета у просторі. Розглянуто специфіку вживання

найчастотніших антонімічних пар (лівий – правий, позаду – попереду, білий – чорний, жіночий – чоловічий, дівоцький – парубоцький, брат – сестра, син – дочка, убогий – багатий, свій – чужий, йти – стояти, молодість – старість, здоров’я – хвороба, життя – смерть, близький – далекий, добрий – лхий, загубила – знайшла) і значення окремих антонімів (виріс – погиб) у межах контексту.

Ключові слова: лексика, антоніми, українські замовляння, значення, протиставлення, антонімічні пари, контекст.

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних напрямів сучасного мовознавства є дослідження міфopoетичної підсистеми мовної картини світу, здатної зберігати найдавніші надбання культури. Українські замовляння становлять цілісну систему в загальнонаціональному культурному просторі і є важливою складовою сучасного пізнання. Мовна картина світу, увібравши в себе колективний та індивідуальний етнічні коди, виявляється в експресивному забарвленні мовних одиниць, особливостях слововживання. Саме спрямованість сучасних лінгвістичних пошуків на вивчення лексичних засобів мови зумовлює актуальність дослідження антонімів у текстах українських замовлянь.

Аналіз досліджень і публікацій та визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Вивченю антонімів присвячені праці Л. А. Булаховського, В. А. Василенко, О. В. Ісащенко, Ю. М. Караулова, О. О. Киреєва, В. М. Комісарова, В. М. Клюєвої, Л. А. Лисиченко, Л. О. Новикова, А. А. Уфімцевої, М. М. Шанського, Д. М. Шмельова та інших мовознавців.

Д. М. Шмельов зазначав, що антонімічними можуть бути слова, які протиставляють за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому вони перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми [10, с. 131].

Л. О. Новиков виділяє три ознаки, за якими антонімічні слова вступають у відношення опозиції: 1) градуальність / неградуальність ознаки; 2) спрямованість / неспрямованість дії чи ознаки; 3) відповідність одному явищу чи процесові (тобто одному денотатові) – відповідність різним денотатам [7, с. 195–243].

В. А. Василенко, досліджуючи лексичні антоніми в поезії І. Муратова, виокремила основні типи названих явищ та встановила їхні основні функції в поетичному мовленні, схарактеризувала способи стилістичного використання синонімів і антонімів, з’ясувала взаємозв’язок і взаємодію синонімії та антонімії в поетичних текстах. Беручи до уваги семантичні, граматичні й функціональні ознаки, антоніми можна визначити як регулярно протиставлювані в мові й мовленні лексеми, які позначають взаємно протилежні (наявність контрапарних сем) співвідносні (наявність спільної семи) предмети, властивості й процеси об’єктивної дійсності [1, с. 122]. Однак на сьогодні ще немає досліджень функціонування антонімів у текстах українських замовлянь, що й становить актуальність статті.

Мета нашої розвідки – дослідити особливості функціонування антонімічних лексичних засобів мови в текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких **задань**: визначити зміст ознаки, за якою протиставляються значення слів; поділити антоніми на основні тематичні групи; з’ясувати специфіку вживання найчастотніших антонімічних пар; розглянути значення окремих антонімів у межах контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. При визначенні змісту ознаки, за якою протиставлені значення слів у текстах українських замовлянь, найчастіше до уваги беруть такі показники:

1) орієнтація в просторі: лівий – правий, наприклад: *Петро йде з правого боку, / Павло йде з лівого боку, / а Господь іде попереду, / мені путь показує* [3, с. 239]; позаду – попереду: *Я в дорогу вишуваю з Господом Богом, / З Матір’ю Божою і з двома янголами. / Святий отець Миколай позаду, / Мати Божа попереду, / Що Матінці Божій – то їй мені* [8, с. 44].

2) колір: білий – чорний; характерно те, що найчастіше ці кольороназви вживають у прямому значенні, як-от: *На Осіянській горі стояло три воли. Один сірий, другий – білий, третій – чорний. Білий лизнув більмо – злизнув, сірий лизнув кров – злизнув, чорний злизнув*

всі болісті, зняв, копитом пхнув, більмо зопхнув [3, с. 140]; *Ти, Господь, прибавляєш води і сир з усих джерел, із-під білого каменя, з-під чорного корня, і прибав моя корові Божої роси, щоб густе молоко, сир, масло, сметана, жовте масло, товстий сир* [3, с. 246]; *Кури чорні, кури білі, кури сірі, кури рябі, кури жовті, кури глинясті* (яка є масть курей, такі й казать) [3, с. 207].

3) стать: *чоловік – жінка, жіночий – чоловічий, дівоцький – парубоцький, брат – сестра, син – дочка*, наприклад: *Чи ти дівоцький, чи ти парубоцький, чи ти жіночий, чи ти чоловічий* [3, с. 46]; *Ішов брат із сестрою, / найшли глечик з водою* [3, с. 77]; *I кажу тобі: стань кривава, а як не станеш, то буде тобі тес, як тому чоловікові, що в неділю до служби Божої в гаї дрова рубас; як тій жінці, що в неділю нагороді до служби Божої моркву копає* [3, с. 95]; *Сово, сово! У мене – син, а в тебе – дочка* [3, с. 191].

Виявлені у дослідженіх нами текстах українських замовлянь антоніми можна поділити на такі основні тематичні розряди:

1) антоніми, що характеризують соціальні явища, взаємовідносини людей у суспільстві: *убогий – багатий, як-от: Хай Бог родить на всякого долю, жито, пишицию і всяку пашиницю! На сліпого і кривого, на убогого і багатого* [8, с. 89]; *свій – чужий* (*Свій – який належить комусь, є особистим майном, власністю* [2, с. 537], а *чужий – належний комусь іншому, не власний, не свій* [2, с. 669]), наприклад: *Я чужого не хочу, а своє не даю* [4, с. 86]; *Тримайте їх, щоб я, раб Божий (ім'я), від них був цілим, здоровим і неушкодженим на всіх путях-дорогах, в усіх лісах, в чистому полі, в своєму і чужому домі* [8, с. 46].

2) антоніми-дієслова, що відтворюють рух предмета в просторі: *йти – стояти*, наприклад: *Йшла чорна корова через рів. / Йшла і стала, / А кров іти перестала* [8, с. 55]; *ходить – неходить: Тут тобі неходить, крові не розливатъ, а тут тобіходить – очерт ломить і світлу воду пить* [8, с. 49]; *приходить – виходить: Відкіля горе в домі приходить, туди нехай і виходить* [8, с. 80].

Протилежність, яку називають контарною, виражають видові максимально протилежні поняття, між якими можуть існувати проміжні елементи. Так, між антонімами *молодий – старий* можуть бути такі назви вікової градації, як *немолодий, середнього віку, літній, нестарий* та ін. Антоніми *молодість – старість* функціонують у такому контексті: *У кота болі, а у раба Божого (ім'я) перестань боліти віднині до віку віків, все його життя від молодості до старості* [4, с. 50].

У текстах українських замовлянь засвідчено також комплементарні антоніми, які відтворюють «протилежність понять, для кожного з яких характерне своє значення, і доповнюють одне одного для вираження всього родового поняття» [5, с. 113]. Антоніми цього типу протиставляють попарно, між ними не може бути слова, що відбиває проміжний стан. Графічно комплементарну антонімію зображують, як коло або квадрат, поділений навпіл: усе, що не відповідає поняттю, названому одним з антонімів, називає другий: усе, що не є живим, є мертвим; усе, що не є прямим, є кривим; усе, що не є правильним, є помилковим [1, с. 138]. У тематичній класифікації цих антонімів найбільш уживаними є антонімічні пари, що позначають психічні та фізіологічні характеристики людини та її стану, система координаційних понять, оцінка характеру й поведінки, зовнішнього вигляду та фізичних якостей людини.

1. Психічні та фізіологічні характеристики людини та її стану репрезентують опозиції *здоров'я – хвороба, життя – смерть*. Зазначимо, що замовляння найчастіше мають лікувальну спрямованість, тому в більшості випадків переважають поняття здоров'я та хвороба. *Здоров'я – стан організму, за якого нормально функціонують усі його органи* [2, с. 202]; *хвороба – недуга, нездоров'я, болість* [2, с. 646]. Розрізняємо іменникові та прикметникові антонімічні пари: *Благослови її, Господи, прекрати її, Господи, сїї болізні, пом'яни її, Господи, во здоровіє* [8, с. 86]; *Звідки прийшла ця болізнь – туди щоб і йшла, а раб Божий (ім'я) був здоровий, як камінь у воді* [8, с. 19]; *Візьми ти мою лихую хворість, а мені дай здоровля крепке, як криця, а біль занеси з собою під небо, під хмари, в далеку даль, від хрещених людей* [3, с. 126]; *Ішов Бог по дорозі, / Назустріч йому Божа Мати. / – Куди йдеш,*

Божа Мати? / – Іду діла (ім'я) утворяти, / Хворобу забирати, / А здоров'я – давати [8, с. 19]. Зважаючи на наведені вище приклади, зазначимо, що здебільшого антоніми здоров'я – хвороба трапляються в порівняльних конструкціях.

Комплементарні антоніми *життя – смерть* теж є досить поширеними в текстах замовлянь. Значення лексем *життя* як існування всього живого та певний стан живого організму в його розвитку [2, с. 168] та *смерть* як припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині [2, с. 559] спостерігаємо в таких контекстах: *Як болять у мерлого, то не болять у живого* [3, с. 120]; *Сонце сходе, місяць світе, / мертвий з живою їде. / Жива:* «Чи болять у мертвого зуби?» / *Мертвий:* «Ні». / – Як не болять у мертвого зуби, / То і в живого не болитимуть [3, с. 118]. Антонімічний контраст із повторюваним сполучником *i* експресивно підкреслюють значення, які властиві досліджуваним словам, як-от: *Ясний Місяцю, ти по небу ходиш, бачиш живих і мертвих, візьми в мене (ім'я) хворого зуба по цю годину, по цю хвилину* [8, с. 66]. З наведених прикладів зрозуміло, що цю антонімічну пару використовують як обов'язковий компонент замовлянь проти зубного болю.

У текстах українських замовлянь функціонують також контекстуальні антоніми. Л. А. Лисиченко зазначає: «Слова, протилежність значень яких пов'язана з певним текстом, певним лексико-семантичним оточенням, називаються контекстуальними антонімами» [6, с. 97]. Прикладом може слугувати антонімічна пара *виріс – погиб* у контексті на кшталт: *Виріс гриб на льоду / Та й погиб до ладу* [3, с. 146]. Тут протиставні відношення побудовані за аналогією антонімів *життя – смерть*.

2. Серед різних значень лексем *близький* і *далекий* у текстах українських замовлянь фіксуємо такі: *близький* – який міститься або відбувається на невеликій відстані від кого-, чого-небудь; безпосередній, недалекий [2, с. 55], *далекий* – який перебуває на великій відстані та в переносному значенні – віддалений, малоспоріднений; чужий [2, с. 114]. Приклади таких синонімів малочастотні, як-от: *Замикаю я замки, замикаю, / Своїм ворогам близьким, далеким сусідам / Зуби й губи, речі, плечі й рот* [3, с. 324].

3. Антоніми, що дають оцінку характеру й поведінки, зовнішнього вигляду та фізичних якостей людини: *добрий – лихий*, мають такі значення: *добрий* – який приязно, чуйно ставиться до людей; доброзичливий; який виражає доброту, щирість та який приносить добро, задоволення, радість; такий, в основі якого лежить бажання добра кому-небудь; корисний, потрібний, а *лихий* – який чинить зло, здатний чинити зло [9, с. 499]; пор.: *З доброго подуманий, / З лихого погаданий* [3, с. 42]; *Так не міг карати лихим, / А тільки добром* [3, с. 310]; *Ви, стіни, не будьте німі, ви, скелі, підіймітесь; лихі речі, лихі мислі на добре перевернітесь* [3, с. 307].

Звертаємо увагу, що антоніми-конверсиви *загубила – знайшла*, які позначають дії, пов'язані між собою причиново-наслідковими відношеннями, є невід'ємною частиною замовних текстів: *Летіла ворона через море, / ключі загубила. / Божа Мати йшла, / ключі знайшла, / море замкнула, / кров заможила* [3, с. 78].

Іноді трапляються тексти замовлянь, які включають декілька антонімів, що приводить до нанизування антонімічних пар, наприклад: *мертвий – живий, старий – молодий, живий – неживий*: *Питас мертвий живого, старий – молодого:* – Чи болять зуби у *неживого*? Щоб у тебе так боліли зуби у *живого*, як у мене *неживого* [8, с. 59]; *заберіть – дайте, безсонниці – сон, рано – пізно, лягала – вставала*, як-от: *Ви, кури-курянці, нате вам жита й тиєніці, і холодної водиці. Заберіть у моєї дитини безсонниці, а дайте їй сон. Щоб рано лягала і пізно вставала, і горя не знала* [8, с. 71]. У таких текстах важливого значення набуває не сам факт, що позначає протилежність, а зображення послідовності цих протилежностей. У наведеному прикладі стилістичний прийом нанизування антонімічних пар має велику художньо-виразову силу.

Висновки дослідження. При визначенні змісту ознаки, за якою протиставлені значення слів, до уваги беруть такі показники: орієнтація в просторі, колір, стать. У текстах українських замовлянь функціонують контрапарні, комплементарні, векторні антоніми.

Найчастіше вживані різнокореневі антонімічні пари: *лівий – правий, позаду – попереду, білий – чорний, жіночий – чоловічий, дівоцький – парубоцький, брат – сестра, син – дочка, убогий – багатий, свій – чужий, йти – стояти, молодість – старість, здоров’я – хвороба, життя – смерть, близький – далекий, добрий – лихий, загубила – знайшла*. Слова-антоніми становлять численну групу семантично контрастних лексем, функціонують у замовляннях від різного виду хвороб, а в текстах здебільшого трапляються в порівняльних конструкціях, сприяючи увиразенню висловлюваної думки. **Перспективи дослідження** пов’язуюмо з поглибленим вивченням контекстуальних антонімів у текстах українських замовлянь.

Список використаної літератури

1. Василенко В. А. Функціонування синонімів і антонімів у поезіях Ігоря Муратова [Текст] : дис. ... канд. фіол. наук : 10.02.01 / Василенко Валентина Анатоліївна ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1999. – 217 арк.
2. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я [Текст] / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 704 с.
3. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) [Текст] / упоряд. М. Г. Василенко, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
4. Замовляння [Текст] / Упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. (Серія «Народна творчість». – Кн. 9).
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови [Текст] / Л. А. Лисиченко. – Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 129 с.
6. Лисиченко Л. А. Бесіди про рідне слово: Слово і його значення [Текст] / Л. А. Лисиченко. – Харків : ХДПУ, 1993. – 136 с.
7. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке [Текст] / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.
8. Словесна магія українців [Текст] / упорядник Валерій Фісун. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 103 с.
9. Словник української мови [Текст] / В. В. Німчук (кер.) та ін. ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.
10. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 279 с.

Одержано редакцією 19.10.13

Прийнято до публікації 14.12.13

С. А. Шуляк

Функционирование антонимов в текстах украинских заговоров

В этой статье исследуются особенности функционирования антонимических лексических средств речи в текстах украинских заговоров. Определяется смысл признаков, за которыми противопоставляются значения слов: ориентация в пространстве, цвет, вкусовые ощущения, пол. Выяснено, что с помощью слов-антонимов обозначаются психические и физиологические характеристики человека и его состояния; система координационных понятий; физические качества, свойства или состояния предметов и восприятие их человеком; характеристика социальных явлений; оценка характера и поведения, внешнего вида и физических качеств человека. Антонимы, реализующие векторную противоположность, можно поделить на такие основные тематические разряды: антонимы, характеризующие социальные явления, взаимоотношения людей в обществе; антонимы-глаголы, воспроизводящие движения предмета в пространстве. Рассмотрено специфику использования наиболее распространенных антонимических пар (левый – правый, позади – спереди, белый – чёрный, женский – мужской, девичий – юношеский, брат – сестра, сын – дочь, бедный – богатый, свой – чужой, идти – стоять, молодость – старость, здоровье – болезнь, жизнь – смерть, близкий – далекий, добрый – плохой, потеряла – нашла) и значение отдельных антонимов (вырос – погиб) в пределах контекста.

Ключевые слова: лексика, антонимы, украинские заговоры, значения, противопоставления, антонимические пары, контекст.

S. A. Shulyak

The functioning of antonyms in the texts of Ukrainian spells

The article describes the peculiarities of functioning of antonymic lexical language means in the texts of Ukrainian spells. The content of the peculiarities the meanings of the words are opposed is investigated. It is the orientation in the space, color and sex. The article defines that due to antonyms the psychological and physiological characteristics of the person, system of coordinative meanings, physical features and states of the subjects and their perception, characteristics of social phenomena, evaluation of the character and behavior can be featured. In addition, antonyms, which realize vector peculiarities, can be divided into thematic groups: antonyms that characterize social phenomena, people's relations in society; and antonyms-verbs that express the movement of the subject in the space. The article defines the peculiarities of the usage of antonymic pairs (left – right, forward – backward, black – white, mannish – womanish, girlish – boyish, brother – sister, son – daughter, rich – poor, go – stand, young – old, life – death, close – far, kind – evil, lost – found) and the meaning of some antonyms (grow up – fade away) in the context.

Key words: vocabulary, antonyms, Ukrainian spells, meaning, opposing, antonymic pairs, context.